

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI

Issue - II

April - June - 2022

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Abdul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohail Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.306 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	स्वातंत्र्योत्तर काळखंडातील भटक्या विमुक्त जमातीचे साहित्यातून जीवन चित्रण : एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. राजू लोखंडे	११५-११९
२४	माणदेशातील किल्ले : ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. एस.एन. गायकवाड	१२०-१२६
२५	स्वातंत्र्यपूर्व महाराष्ट्राच्या विकासातील सहकार चळवळीचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. संदिप भैरू जाधव	१२७-१३२
२६	शिवकालीन किल्ल्यावरील संरक्षण व जलव्यवस्थापन डॉ. वोडखे संजीव सुखलाल	१३३-१३७
२७	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान प्रा. डॉ. कदम संतोष तुकाराम	१३८-१४२
२८	पर्यटन व्यवसायातील स्थित्यंतरे आणि कृषी-पर्यटन डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	१४३-१४७
२९	महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास आणि सहकारी चळवळ डॉ. विकास येलमार डॉ. आर. वी. सातपुते	१४८-१५१

२३. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भटक्या विमुक्त जमातीचे साहित्यातून जीवन चित्रण : एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. राजू लोखंडे

डॉ. पी. भोसले कॉलेज कोरेगाव.

परस्तावना

महाराष्ट्रातील समाज समाजातील ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दलित साहित्याच्या प्रभावातून अत्याय व अत्याचार या विषयी मराठी भाषेमध्ये आत्मचरित्र, कथासंग्रह, स्वकथन, कादंबरी, प्रवास वर्णन, स्मृतिग्रंथ, कवितासंग्रह, कथासंग्रह इत्यादी च्या माध्यमातून दलित आदिवासी या समाजाविषयी मोठ्या प्रमाणात लिखाण जात लेखन झाले लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांनी आपल्या लेखणीतून या समाजाला जनजागृती केली. याच प्रभावातून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये समाजातील वंचित घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती यांच्यावरही या लेखनाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. वास्तविक इतिहास लेखनाच्या प्रवाहामध्ये या जाती-जमातीचा कुठेही उल्लेख नाही तसेच यांच्याविषयी ऐतिहासिक लेखन झालेले नाही. हा वर्ग पूर्णपणे समाजापासून अलिप्त भटके जीवन जगत असतो परंतु या समाजास भाषा, संस्कृती, रिती रिवाज परंपरा व उदरनिर्वाहाची साधने या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजश्री शाहू महाराज, महात्मा फुले, कर्मवीर भाऊराव पाटील, शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या प्रभावातून एक सुशिक्षित वर्ग निर्माण झाला व त्यांनी आपली व्यथा आणि गाथा लेखणीच्या माध्यमातून मराठी भाषेत मांडली आहे. या मराठी साहित्याचा जर अभ्यास केला तर भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे ऐतिहासिक अवलोकन प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आले आहे.

भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या साहित्याचे स्वरूप

भटक्या विमुक्त जमाती पैकी काही जमातीचे बाह्यांग दर्शन हे साहित्याच्या माध्यमातून गावकुसाबाहेर कशा राहतात, कशा जगतात त्यांच्या ची वेशभूषा, जीवन जगण्याचे साधन, उघड्यावरचे जीवन, इत्यादी घटकावर या साहित्यामध्ये जास्त प्रमाणात लेखन झालेले दिसून येते. त्यामुळे उपरोक्त लेखना पैकी बऱ्याच लेखन कृतीत भटक्या विमुक्त जमातीच्या जगण्यापेक्षा त्यांच्यातील सामाजिक सांस्कृतिक आर्थिक मानसिक तपशील आपेक्षा रचना तंत्राला अधिक महत्त्व असल्याचे दिसून येते. जीवना अनुभव संवेदनात्मकता अधिक दिसून येते. संकल्पनात्मक आणि उपरोधात्मक लेखन शैली चा अभाव हा मूलभूत फरक या साहित्यामध्ये दिसून येतो.

भटक्या विमुक्त जमातीतील लेखकांचे साहित्य मराठी साहित्य 1960 नंतर अधिक व्यापकपणे जीवनवादी बनले. याच काळात दलित साहित्याची सैद्धांतिक मांडणी सुरु झाली. त्यानिमित्ताने दलित साहित्या संबंधी मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होऊ लागली. ग्रामीण साहित्य प्रादेशिक साहित्य मार्क्सवादी साहित्या मध्ये अशा विविध साहित्य प्रवाहाच्या समर्थकांनी आपापली भूमिका मांडण्यास सुरुवात केली.³ पांढरपेशा शहरी जाणिवांच्या पातळीवर निर्माण होणार्या आणि पुराण परंपराच्या गुणवगुणांचे चे वर्णन करणार्या मराठी साहित्य विश्वात उपेक्षित वंचित समाजाच्या विविध साहित्य प्रवाहामुळे विशेषता दलित साहित्य प्रवाहामुळे खळवळ उडाली. डॉ. बाबासाहेब त्यांच्या विचार व कार्यामुळे दलित मध्ये जाणीव जागृती निर्माण झाली. ४ या व्यवस्थेमुळे शेकडो वर्ष आपल्याला समाज दलित साहित्याच्या रूपाने आविष्कृत झाला. नव्या जीवन जाणिवा धर्म व्यवस्थेच्या वर्णव्यवस्थेच्या जोखडातून मुक्त झाल्या. या जाणिवेतूनच नवा आशय व्यक्त होऊ लागला. उपेक्षित वंचित दुर्लक्षित समाजगट लेखन व संशोधन याचे नवे विषय होऊ लागले. स्वातंत्र्य उतर कालखंडात भटक्या विमुक्त जमातीतील पहिली पिढी शिक्षण घेऊन न व सुशिक्षित तरुणांनी या जमातीच्या मागासलेपणाची, त्यांच्या आदिम, रानटी जीवनाची, त्यांच्यातील अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा रूढी-परंपरा अस्थिरता व त्यातून वाट्याला आलेली अगतिकता याची जाणीव झाली. ५ यामधूनच विविध जमाती पोटजाती यांच्यात विभागलेला असंघटित व अस्थिर अशा जमातीच्या समस्यांना वाचा फोडावी, त्यांचे प्रश्न एकूण समाज व्यवस्थेने निर्माण केलेले प्रश्न आहेत याची जाणीव अस्थिर समाजाला व बुद्धिजीवी वर्गाला करून द्यावी असे या नऊ सुशिक्षित तरुणांना प्रकर्षाने वाटले. स्वतंत्र भारतात फार मोठ्या समाजगटांना दोन वेळच्या भाकरीसाठी भिक्षा मागावी लागते, चोरी करावी लागते, त्यासाठी लाचार व्हावे लागते. उदरनिर्वाहासाठी गावोगाव भटकावे लागते हे या देशाला व समाजव्यवस्थेला लांछनास्पद आहे त्यासाठी आपणच चळवळ केली पाहिजे. या आज्ञा ने रूढीग्रस्त परंपराप्रिय आणि रानटी जीवन जगणार्यांना जागृती निर्माण केली पाहिजे या भूमिकेतून दौलतराव भोसले, बाळकृष्ण रेणके यासारख्या तरुणांनी 1972 साली भटक्या-विमुक्तांची चळवळ सुरु केली.^६ भटक्या-विमुक्तांच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यासाठी चळवळीच्या माध्यमातून विविध ठिकाणी परिषदा, कार्यशाळा, मेळावे मोर्चे आयोजित करण्यात आले. त्यामुळे भटक्या विमुक्त जमातीच्या समस्याकडे स्थिर समाजाचे शासनाचे बुद्धिजीवी यांचे लक्ष वेधले गेले. चाळवळीसाठी पोषक म्हणून चळवळीतील काही कार्यकर्त्यांनी जाणीवपूर्वक लेखन केले त्याचे स्वरूप वाङ्मयीन प्रतवारी च्या दृष्टीने फुटकळ असले तरी या लेखनामुळे भटक्या विमुक्त जमातीचे प्रश्न शासन समाज विचारवंत यांच्या समोर आले. यामुळे भटक्या विमुक्त जमातीच्या साहित्य निर्मितीला वातावरण निर्माण झाले भटक्या-विमुक्तांच्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी लिहिलेले साहित्य व त्यातून या जमाती विषयी स्वकथनातून मांडलेली व्यथा यावरून स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे ऐतिहासिक जीवनाचा आढावा पहावयास मिळतो.

जमाती चे चित्रण केले आहे कर्नाटकातील सूट गटी च्या रानात राहणाऱ्या ज्यांना गुन्हेगार मानले गेले आहे आशा बेरड जमातीच्या जीवनात होणारे बदल रणजित देसाई यांनी मांडले आहेत. १४ अण्णाभाऊ साठे यांनी माकडीचा माळ या कादंबरीत भटक्यांच्या विविध जमातीचे चित्रण केले आहे. डवरी गोसावी, मांग गारुडी, दर्वेश, फासेपारधी, नंदीवाले, शिकलंगार, भानामती वाले इत्यादी जमातीचे चित्रण यामध्ये केले आहे. १५ गावातील प्रस्थापितांनी बरोबर होणारा संघर्ष त्यातून गाव सोडावे लागणे, पोटासाठी लाचार व्हावे लागणे, तरीही हार न मानता जगणे या बाबी यातून ठळक होत जातात. शंकरराव खरात यांनी पारधी कादंबरीमध्ये फासेपारधी या भटक्या जमाती चे चित्रण केले आहे फासेपारधी यांना चोरटी जमत म्हणून प्रस्थापित समाज कधीही जवळ करत नाही याची यामध्ये गात आहे. महादेव मोरे यांच्या पणती या कादंबरीमध्ये माँ गारोडी या जमातीचे जीवन चित्रण केलेले दिसून येते यामध्ये उच्चवर्णीय व भटक्या विमुक्त जमातीतील संघर्ष प्रकर्षाने दिसून येतो १६. वस्ती या कादंबरीमध्ये मांग गारोडी डोंबारी यांचे जीवनमान उदरनिर्वाह या वास्तव जीवनाचे चित्रण केलेले आहे. गिरिष प्रभूने यांच्या पारधी या कादंबरीत पारधी जमातीचे जीवन चित्रण केले आहे. लक्ष्मण माने 'उपरा'(१९८०), 'गवाळ' (१९८३) दादासाहेब मोरे, 'उचल्या' (१९८५) लक्ष्मण गायकवाड, रान भैरी (१९८६) गुलाब वाघमोडे, 'ऐरणीचा घाण' (१९८६) वैजनाथ कळसे, 'बेरड' (१९८७) भीमराव गस्ती, 'तांडा'(१९८९) आत्माराम राठोड, 'भटक्या'(१९९२) कचरु गिरे, 'कोल्हाट्याचं पोर'(१९९३) किशोर शांताबाई काळे, 'दगडफोड्या (२०००) रामचंद्र नलावडे, तीन दगडाची चूल (२०००) विमल मोरे, विराड (२००१) अशोक पवार, चोरटा, मी एक दगडफोड्या, निवडुंग, अशी एकूण आत्मकथने प्रसिद्ध झालेली आहेत. याशिवाय कथा संग्रह कविता वैचारिक व संशोधनात्मक लेख प्रकाशित झाले आहेत. नवे पर्व (१९९९), तुझा गोंधळ मांडीला (२००५) उत्तम राठोड संकलनात्मक लेखन यामध्ये बंद दरवाजा (१९८२), एक्स गुन्हेगार जमाती (१९८४) मोतीराम राठोड, गोपाळ समाज परंपरा आणि इतिहास (१९८६) भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न आणि लढे, भटक्यांचा एल्गार येत आहे बाळकृष्ण रेणके, भटक्यांचे भग्न आणि संस्कृती, पालावरचं जग, विमुक्त यान, तांड्यावर चे दिवस, आम्ही उपेक्षित, पाल आतली माणसं, भटक्या विमुक्त स्त्री जीवनाचा प्रश्न, इत्यादी लेखन मराठी साहित्यातून भटक्या जाती जमाती विषय उपलब्ध आहे. १७ भटक्या-विमुक्तांच्या आत्मकथनात आपल्या वाट्याला आले ते जीवन जशीच्यातशी शब्द बंद करावे, त्यातून आपल्या बरोबरच आपल्या जमातीच्या दुःखाचा व्यथा वेदनेचा आलेख मंडावा या भूमिकेतून ही आत्मकथने लिहिली आहेत. भटक्या विमुक्त जमाती मधील कार्यकर्त्यांनी लिहिलेली ही आत्मकथने त्या-त्या जमातीचे प्रतिनिधित्व करतात या आत्मकथनातून व्यक्ति मना बरोबरच समाजाचा जिवंत व ज्वलंत अनुभव अविष्कार घडतो. प्रत्येक आत्मकथनात लेखकाने व्यथा-वेदना अंधश्रद्धा रूढी परंपरा जसेच्या तसे प्रत्येक आरे दर्शन घडवले आहे. १८ तसेच त्याच्या जमातीच्या मर्यादा उणिवा जातपंचायतीकडून होणारी पिळवणूक, जमाती अंतर्गत असणारे संघर्ष याचेही तितकेच प्रत्येकाने चित्रण केले आहे. त्यामुळे या आत्मकथनातून आत्मपरीक्षण ही करण्यात आले आहे. या प्रत्येक आत्मकथनाला सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक शैक्षणिक हे संदर्भ या आत्मकथनाचे अविभाज्य घटक आहेत. भटक्या

भटक्या विमुक्त जाती जमाती विषयी मराठी मध्ये प्रथमच श्री. त्रिविक्रम नारायण आत्रे यांनी 1915 साली प्रकाशित झाले "गाव गाडा" या ग्रंथातील सहाव्या प्रकरणात भटक्या विमुक्त जमाती विषयी लिहिलेले आहे. भटक्या विमुक्त जमाती विषयी चे प्रश्न त्यांच्या व्यथा वेदना, त्यांच्या जगण्याची रीत याविषयी काही न मारता त्यांनी भट यांना चोर असे संबोधले आहे. पूर्वग्रहदूषित दूषित दृष्टीने भटक्या विमुक्त जमाती कडे पाहताना ते लिहितात " बहुतेकांची मदार भिक्षेवर आणि भिक्षेच्या आडून, फसवेगिरी, दंगल बाजी, चोरीचा चपाटि, यावर तर काहींची व्याभिचार वर देखील असते, वतनदार व उपलाने फिरस्ते नुसती भीक मागून शेकडा दोन-चार शेतमाल हासडून खरडून नेतात" १८ महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 25 मे 1917 रोजी पुणे येथील वसंत व्याख्यानमालेत " गुन्हेगार जातीची सुधारणा" या विषयावर व्याख्यान दिले. भटक्या विमुक्त जाती मध्ये आलेली गुन्हेगारी, त्यामुळे त्यांची होणारी अधोगती बंद होऊन त्यांच्यामध्ये सुधारणा झाली पाहिजे. ९ अशी भूमिका त्यांनी या व्याख्यानात मांडलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही 26 डिसेंबर 1927 रोजी आपल्या भाषणात गुन्हेगार जमातींना नैतिक म्हणून घेणाऱ्या जातीने आश्रय दिला तरच त्यांना नीतीचे शिक्षण मिळेल अशी परखड भूमिका मांडलेली आहे. १० श्री लालजी पेंडसे यांनी 'गुन्हेगार'(१९३४) या ग्रंथात ही गुन्हेगारी जमाती चे जीवन मांडलेली आहे. गुन्हेगार जमाती जगतात कशा, त्यांचा दैनंदिन जीवन व्यवहार या अनुषंगाने या ग्रंथाचे चित्रण केले आहे. ११ मराठी साहित्यामध्ये भटक्या विमुक्त जमाती विषयी झाले ते समाजपरिवर्तनाच्या भूमिकेतून समाज धुरिणांनी केलेले आहे. मराठी साहित्यात आत्मकथा स्वकथन कादंबरी यामधून भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे जीवन चित्रण झालेले आहे.

'बळी'(१९५०), विभावरी शिरूरकर," बारी (१९५९), "रणजित देसाई" "माकडाची माळ"(१९६३), अण्णाभाऊ साठे "पारधी", शंकरराव खरात" पणती (१९६९), महादेव मोरे," कातण" , उपेक्षितांचे अंतरंग (१९४९) माटे," गाव शिव", तडीपार, टिटवी चा फेरा, शंकरराव खरात, 'नागिन' चारुता सागर, चेहरे (१९६३) बत्तासी (१९६५) महादेव मोरे, 'जोंकी सुरेश घोरप सेक्सी' कल्लोळ ही रा वाघमारे, 'मसनजोगी' उत्तम बंडू तुपे, तीन दगडाची चूल, कोल्हाट्याचं पोर इत्यादी आत्मकथनातून भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या जीवन चित्रण करण्यात आले आहे. १२

विभावरी शिरूरकर यांनी 'बळी' या स्व कथनामध्ये ना मध्ये मटका मांगारूडी जमातीचे तसेच कुंपण आतील जीवन चित्रित केले आहे मराठी साहित्यात भटक्या विमुक्त जमातीचे अस्सल चित्रण बळी च्या माध्यमातून प्रथमच आले आहे. या जमातीमधील बाया काही वर्ष गांधी बोडिंग मध्ये राहून शिक्षण घेऊन घरात आपल्या समाजात येतो. आपल्या जमातीचे चोरी दरोडा यापासून दूर राहावे काम करून कसे जगावे असे सांगतो १३. आपल्या पोटावर धंयावर पाय देणारा आबा आहे. असे समजून इतर लोक त्याला मारून टाकतात. तत्याने वागणार्या सुधारणा घडवणार्या गुन्हेगारी पासून दूर जाणार्या भटक्या विमुक्त मधील नऊ मुल्यांचा असा खून होतो. बाबांची शोकांतिका ही या जमातीची शोकांतिका बनते गुन्हेगार जमाती च्या जीवनातील विविध कादंबरीमध्ये येतातमध्ये येतात. रणजित देसाई यांनी बैरह या कादंबरीमध्ये भटक्या

विमुक्त जाती जमाती मधील वा अल्पसंख्यकसंख्या न्याय जमातीची वीनीभाषा कायदी मट.प्र वेतन हे वैशिष्ट्य महत्त्वाचे आहे. मराठी भाषेतील साहित्यातील हा तंत्रभय प्रकार वेगळा आहे कारणून भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे संवेदन दिसून येताने वा साहित्य लेखनामुळे भटक्या विमुक्त जाती जमाती वैश्विक वधित समाजाचा इतिहास अभ्यास करणे सहज सोपे होते.

संदर्भ

1. Thade B L, Report of the officer on special duty for unification of the list vimukta jatis and nomadic tribes committee report .196
2. Ambedkar B R, Annihilation of cast ,Third edition Ambedkar school of thoughts ,Amrutsar .1945 page 69
3. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्त जमाती आणि जातपंचायत, खंड दुसरा, प्रथमावृत्ती, २००४,पृ.६.
4. फडके य टी , भटके आणि विमुक्त, के सागर प्रकाशन के अंजली पब्लिकेशन पुणे, २००७
5. अत्रे त्रिन, गाव गाडा, समन्यय प्रकाशन कोल्हापूर, २०१२ ,पृ १२२
6. Ranke B, National commission for denotified nomadic and seminomadic tribes ,2016
7. Annual Administration Reports working of the criminal tribes act in the prouonce of Bombay .1952
8. कटम थौडीवा, महाराष्ट्रातील भटके विमुक्त समाज आणि संस्कृती , साहित्य आणि संस्कृती प्रकाशन पुणे, २०१३,पृ १६
9. भोसले नारायण (संपा), आंबेडकर सामाजिक चिकित्सा, यशोदीप प्रकाशन पुणे, २०१८पृ ४३.
10. चव्हाण वाळासाहेब(संपा), भटके विमुक्त जमाती आत्मकथन एक वाडःमयीन अभ्यास आणि चिकित्सा, २०१६,पृ८६.
11. मोरे दादासाहेब(संपा), भटक्या विमुक्तांचे साहित्य व अंतरंग, फुले-आंबेडकर अध्यासन मुंबई वियापीठ, २०१६,पृ६७
12. संस्कृती विकिपीडिया, <https://hi..... Wikipedia.org>.
13. राठोड रावजी, मुक्ती नामा, गौर वाणी प्रकाशन औरंगाबाद, २०१०,पृ१७
14. आखाडे विशाखा, गौरवाणी त्रैमासिक, जुलै सप्टेंबर २०१५.
15. उपरोक्त.
16. उपरोक्त.
17. माने लक्ष्मण, विमुक्त यान महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती एक चिकित्सक अभ्यास, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई, १९९७ पृ ४३
18. उपरोक्त.